

Naar sterke instituties

Nederland moet alle zeilen bijzetten om het groeipotentieel voor de langere termijn te versterken. Dat vergt een blijvende inzet op productiviteit, innovatie en modernisering van de economie. Daarbij gaat het ook om de semi-publieke sectoren. Daar is meer effectieve sturing nodig om kwaliteit te verhogen en verspilling tegen te gaan. Twee duidelijke voorbeelden zijn de woningcorporaties en het spoorvervoer.

**CHRIS
BUIJINK**
Secretaris-generaal
van het Ministerie van
Economische Zaken

De economische groei staat in Nederland onder druk. Op de korte termijn zijn het de lage binnenlandse bestedingen die de groei afremmen. Burgers, banken en overheden reduceren hun schulden. Naar verwachting nemen bedrijfsinvesteringen en consumentenbestedingen in 2013 wederom af. De export zal iets aantrekken, maar onvoldoende om de economie per saldo te laten groeien (CPB, 2012). Op de langere termijn neemt ons groeipotentieel af (Buijink, 2010). De beroepsbevolking vergrijsd en de ruimte voor verdere stijging van de arbeidsparticipatie neemt af, met name omdat veel vrouwen de afgelopen jaren al meer zijn gaan werken. Dat betekent dat het arbeidsaanbod minder hard zal stijgen. Tegelijkertijd verzwakt ook de groei van de arbeidsproductiviteit. Veel potentieel is de afgelopen decennia reeds gerealiseerd: de technologische achterstand op de VS is grotendeels ingelopen en het gemiddelde opleidingsniveau is flink toegenomen (Donselaar, 2012).

Nederland staat daarmee de komende decennia voor grote uitdagingen. Gelukkig is onze uitgangspositie gunstig, want Nederland heeft nog steeds een van de meest concurrerende

economieën ter wereld, zoals onder andere blijkt uit de stijging in de afgelopen drie jaar van de tiende naar de vijfde plek op de concurrentieranglijst van het World Economic Forum (World Economic Forum, 2012). We mogen verwachten dat Nederland er via de export als een van de eerste van kan profiteren als de wereldeconomie weer aantrekt en de stabiliteit in het eurogebied hersteld is. Maar om ook de uitdagingen voor de lange termijn het hoofd te bieden, moeten we onze concurrentiekracht verder versterken. Het is goed dat het kabinet inzet op bevordering van innovatie en productiviteit, door te werken aan versterking van het ondernemingsklimaat, onder andere met het doorzetten van de topsectorenaanpak.

Maar er is meer nodig. Economische instituties moeten worden gemoderniseerd. Structurele hervormingen op de arbeidsmarkt, op de woningmarkt en in de zorg zijn noodzakelijk en worden door het kabinet terecht opgepakt. Bij economische modernisering moet de aandacht mijns inziens ook uitgaan naar de semi-publieke sectoren. Daar leveren private organisaties als onderwijsinstellingen, zorginstellingen, woningcorporaties en spoorbedrijven publieke diensten. Deze dienstverlening creëert de randvoorwaarden voor een concurrerende economie en een goed vestigingsklimaat. In internationaal perspectief ligt de kwaliteit van semi-publieke dienstverlening in Nederland hoog (World Economic Forum, 2012). Toch is een aantal zorgelijke ontwikkelingen waar te nemen.

Ten eerste leggen semi-publieke sectoren een steeds groter beslag op de publieke middelen en op de arbeidsmarkt. Dit kan op termijn leiden tot een tekort aan personeel en oplopende loonkosten op de Nederlandse arbeidsmarkt. Dat kan de concurrentiepositie van ons land schaden. Zorgwekkend is ook dat het SCP vaststelt dat extra investeringen de afgelopen jaren over het algemeen niet of nauwelijks hebben geleid tot hogere kwaliteit en een betere waardering van de dienstverlening (SCP, 2011). Ten slotte tasten publieke discussies over de misstanden bij instellingen als Vestia en Amarantis het vertrouwen in semi-publieke sectoren en de overheid aan.

Oplopende kosten, beperkte kwaliteitsverbetering en financiële missers maken duidelijk dat er in de semi-publieke sector ruimte is voor een flinke doelmatigheidslag.

De opgave is om de bijdrage van semi-publieke sectoren te vergroten door de kwaliteit te verbeteren, innovatie te bevorderen, beschikbare middelen doelmatiger te besteden en het vertrouwen van burgers in instituties te vergroten.

VERBETERING SEMI-PUBLIEKE SECTOREN

De sleutel tot betere prestaties in semi-publieke sectoren is effectieve sturing door betrokken marktpartijen en overheid. Vier veelvoorkomende problemen moeten daarvoor worden opgelost: doelstellingen en taken van semi-publieke instellingen zijn onduidelijk, hun prestaties zijn weinig inzichtelijk, incidenten worden te vaak bestreden met meer regels en organisaties opereren te veel in een vacuüm.

Om duidelijke doelstellingen te kunnen formuleren, moeten publieke belangen eerst helder worden afgebakend. Publieke belangen zijn die belangen die de politiek zich aantrekt omdat behartiging ervan voor de samenleving als geheel wenselijk is (SER, 2010). Dat betekent echter niet dat alles wat van belang is overheidsingrijpen vergt. De overheid moet ingrijpen wanneer de markt niet goed werkt of wanneer marktwerking leidt tot ongewenste uitkomsten. Dat is in semi-publieke sectoren het geval. Een monopolist kan bijvoorbeeld misbruik maken van zijn macht, en in het onderwijs kan een goede opleiding voor veel mensen onbetaalbaar worden als ze zelf de volledige kosten moeten dragen. Bij de vaststelling van publieke belangen geldt het politieke primaat. Om sturing mogelijk te maken, moeten publieke belangen worden vertaald in concrete doelstellingen en taken. Dat gebeurt nu onvoldoende. Wat verwachten we wanneer we roepen om investeringen in leefbaarheid van de wijk? Dat is geen vraag die woningcorporaties moeten beantwoorden, maar de politiek. Ook de afweging tussen tegenstrijdige publieke belangen moet primair door een democratisch gelegitimeerde overheid worden gemaakt. De kaders die de overheid opstelt, bepalen de afwegingsruimte voor semi-publieke instellingen. De overheid stelt bijvoorbeeld normen op voor de toegankelijkheid van de zorg. Daarbinnen moeten zorgaanbieders zorgen voor doelmatigheid.

Effectieve sturing vereist ook inzicht in prestaties. Dit is in semi-publieke sectoren niet vanzelfsprekend. Deels komt dat doordat prestaties moeilijk meetbaar zijn, deels doordat de informatievoorziening niet goed georganiseerd is. Zo evalueert de NS zijn eigen prestaties en is er bij academische ziekenhuizen weinig inzicht in de relatie tussen financiering en prestaties (Ministerie van Financiën, 2012). Prestaties moeten inzichtelijk gemaakt worden met objectieve en publiek toegankelijke informatie. Het publiceren van sterftecijfers op hartchirurgische afdelingen is een goede stap op weg naar transparantie over kwaliteit, maar doordat de cijfers niet herleidbaar zijn naar individuele ziekenhuizen is de bruikbaarheid voor patiënten beperkt.

Bij incidenten in semi-publieke sectoren wordt vaak toegevoegd aan de roep om strengere regels en steviger toezicht, de zogenoemde regelreflex. Dat is begrijpelijk en soms ook nodig, want de governance (het geheel aan normen, regels en intern en extern toezicht) is in semi-publieke sectoren niet altijd meegegroeid met de toegenomen omvang en complexiteit van veel instellingen. Maar extra regels kunnen ook vernieuwing belemmeren en hoge

kosten voor naleving en toezicht met zich meebrengen.

Door een eenzijdige focus op governance kunnen problemen in de ordening van een sector bovendien over het hoofd worden gezien. De ordening van een sector is het geheel aan markt- en overheidscoördinatie, zoals de mate van concurrentie, zeggenschap en keuzemogelijkheden voor gebruikers. De ordening bepaalt in belangrijke mate de gedragsprikkels. Governance en ordening moeten daarom in samenhang bekeken worden. Neem het actuele voorbeeld van strengere regels voor derivatengebruik door woningcorporaties. Die regels kunnen leiden tot minder risicovol gebruik van derivaten. Maar als de ordening van het stelsel erin voorziet dat corporaties in nood worden gered door collega-corporaties en de overheid, blijft de prikkel voor risicovol gedrag op andere terreinen, zoals projectontwikkeling, bestaan.

In semi-publieke sectoren bestaat ten slotte het risico van een sturingsvacuüm (CEC, 2012). Als private organisaties staan semi-publieke instellingen op afstand van de overheid, die hen niet direct aanstuurt. Zij werken vaak in een omgeving met weinig concurrentie, waardoor ook vanuit 'de markt' weinig druk komt om kwaliteit te leveren en efficiënt te werken. Semi-publieke organisaties zijn vaak stichtingen, zodat zij evenmin aandeelhouders hebben die efficiëntie afdwingen. En gebruikers kunnen vaak beperkt sturen door gebrekkige mogelijkheden om te stemmen met hun voeten. Daarnaast betalen ze vaak slechts een deel van de kosten: de band tussen betalen en genieten is losgesneden. Afnemers worden daardoor minder kritisch. Zo dragen zorggebruikers maar een deel van de werkelijke kosten van de zorg die ze ontvangen; hierdoor blijft de zorg financieel toegankelijk, maar zijn gebruikers minder geneigd om bijvoorbeeld een overbodige behandeling te weigeren.

Een betere borging van de publieke belangen is niet gebaat bij een ideologische keuze tussen markt óf overheid. Om het sturingsvacuüm in semi-publieke sectoren te doorbreken moet per sector de juiste mix van meer democratische controle en meer marktdruk gevonden worden. Zo spelen in de curatieve zorg onderling concurrerende verzekeraars een belangrijke rol in de sturing van zorgaanbieders. Grotere risicodragendheid stimuleert verzekeraars om meer te sturen op kwaliteit en kostenbeheersing. Dit kan betekenen dat de overheid hierop minder hoeft te sturen.

Om inzichtelijk te maken hoe de verbeterslag in semi-publieke sectoren eruit zou kunnen zien, wordt hierna gefocust op de woningcorporaties en het spoorvervoer.

WONINGCORPORATIES

Woningcorporaties spelen een belangrijke rol op de Nederlandse woningmarkt. Zij voorzien in betaalbare huisvesting

Vier vuistregels voor effectieve sturing

KADER 1

1. Niet de sector maar de politiek vertaalt publieke belangen in concrete taken en doelen.
2. Stel prestaties onafhankelijk vast en publiceer resultaten op begrijpelijke wijze.
3. Heb naast governance ook aandacht voor ordening, want tekortkomingen komen vaak voort uit de ordening van een sector.
4. Doorbreek het sturingsvacuüm door de juiste mix van meer democratische controle en meer marktdruk.

De auteur heeft verklaard dit artikel alleen te publiceren in ESB en niet elders te publiceren in wat voor medium dan ook. Het is wel toegestaan om het artikel voor eigen gebruik en voor publicatie op een intranet van de werkgever van de auteur aan te wenden.

voor lage inkomens en zijn in de praktijk ook de voornaamste aanbieder van huurwoningen in het geliberaliseerde segment. De economische dynamiek van Nederland is gebaat bij een goed werkende woningmarkt, die immers direct samenhangt met arbeidsmobiliteit, en een doelmatige taakinvoering door corporaties. Beide schieten echter tekort. De kern van het probleem is de gebrekkige sturing van corporaties.

Corporaties beschikken over een omvangrijk eigen vermogen waarop geen rendementseis drukt. De strikte huurprijnsregulering schrikt commerciële aanbieders van huurwoningen af, waardoor corporaties weinig concurrentiedruk ervaren. De overheid kan nauwelijks sturen omdat ze op afstand staat en in de bekostiging van corporaties een beperkte rol speelt. Aandeelhouders of leden die de corporatie sturen zijn er meestal niet. En het risico op faillissement is klein omdat corporaties in nood worden gered door collega-corporaties en de overheid. Corporaties ervaren daardoor weinig prikkels om doelmatig te werken. Mede daardoor zijn hun beheers- en onderhoudskosten onevenredig hoog, zelfs als rekening gehouden wordt met de kosten die zij maken om hun maatschappelijke taken uit te voeren (Conijn, 2011). Volgens recent onderzoek lopen kosteninefficiënties op tot wel 1,5 miljard euro per jaar (Burger, 2012).

De wet laat corporaties de ruimte om allerlei taken op te pakken en kerntaken zijn onvoldoende concreet geformuleerd. De combinatie van een onduidelijke taakomschrijving en het omvangrijke vermogen zonder rendementseis leidt ertoe dat corporaties via huurkortingen de facto een zelfstandig inkomensbeleid voeren, waarop geen democratische controle is. Huurkortingen bevorderen scheefwonen en belemmeren de werking van de huurmarkt, daarbij geholpen door de huurprijnsregulering. Het gevolg is dat een op de vier sociale huurwoningen wordt bewoond door een huishouden dat niet tot de doelgroep behoort (Conijn, 2011). Wachtlijsten voor een sociale huurwoning lopen in de grote steden op tot meerdere jaren, terwijl de Nederlandse sociale huursector veel groter is dan in vergelijkbare Europese landen. Tegelijkertijd ontbreekt een volwaardig middenhuursegment. Inzicht in prestaties van corporaties is beperkt. Corporaties zijn vermogensbeheerder, vastgoedondernemer en maatschappelijke dienstverlener in één. Door die rolvermenging is het lastig zicht te krijgen op prestaties op afzonderlijke taken. De oplossing voor dit probleem ligt in een duidelijke afbakening, inzicht in prestaties en effectieve sturing op doelmatigheid door markt en overheid.

Om taken te verduidelijken moet de overheid allereerst de kerntaken concretiseren. Wanneer is een woning betaalbaar genoeg? Ten tweede is een duidelijke scheiding nodig tussen de sociale poot, die de kerntaken uitvoert, en de commerciële activiteiten. Vanuit oogpunt van synergie en omdat corporaties momenteel in de praktijk een van de belangrijkste aanbieders van woningen in het middenhuursegment zijn, is het niet onlogisch dat corporaties een commerciële poot houden. Maar deze dient dan wel volledig juridisch gescheiden te zijn van de sociale poot. Zo kan die commerciële poot, eventueel in samenwerking met private investeerders, voorzien in de grote behoefte aan woningen in het middenhuursegment zonder de kerntaken in gevaar te brengen. Meer inzicht in prestaties vereist voor de sociale poot een verplichte administratieve scheiding tussen de verschillende

rollen (vermogensbeheerder, vastgoedondernemer en maatschappelijk dienstverlener). Deze scheiding versterkt de interne *checks and balances*, vergroot de professionaliteit en maakt het mogelijk de prestaties op de afzonderlijke taken te meten (Conijn, 2011).

Effectievere sturing op doelmatigheid door concurrentie en overheidsinvloed zal de grootste inspanning vergen. Als gemeenten meer invloed krijgen op corporaties, zoals het regeerakkoord voorschrijft, zal dat de democratische legitimiteit van corporaties en hun bijdrage aan het gemeentelijke woonbeleid vergroten. Momenteel hebben gemeenten te weinig instrumenten om corporaties hiertoe te bewegen. Maar om de checks and balances op orde te houden, mag het volkshuisvestelijk en financieel toezicht niet bij de gemeenten liggen; zij kunnen er immers belang bij hebben om zo veel mogelijk investeringen van corporaties naar hun gemeente te trekken.

Meer invloed voor gemeenten leidt ook niet automatisch tot grotere doelmatigheidsprikkels. Om die te creëren moeten corporaties gestimuleerd worden om hun eigen vermogen beter aan te wenden. Zo kan de overheid bijvoorbeeld bepalen dat het vermogen alleen voor maatschappelijke kerntaken mag worden ingezet. Daarnaast kan ze ook scherper vastleggen dat corporaties moeten aantonen dat hun vermogensontwikkeling zodanig is dat zij ook in de toekomst over voldoende vermogen beschikken om hun taken uit te voeren. In de praktijk zullen corporaties daardoor hun vermogen meer moeten laten renderen. Dit bevordert zowel de doelmatigheid van corporaties als een gelijk speelveld met commerciële aanbieders, en daarmee de dynamiek aan de aanbodzijde van de huurmarkt.

Ook een versoepeling van de huurregulering en de angekondigde invoering van de verhuurdersheffing, kunnen corporaties aanzetten tot meer doelmatigheid. Als corporaties meer ruimte krijgen om huren te verhogen, zal dat voor het Rijk leiden tot hogere uitgaven aan huurtoeslag. Het is redelijk om verhuurders via de verhuurdersheffing daaraan te laten bijdragen, aangezien zij door de versoepeling van de huurregulering meer huurinkomsten kunnen genereren. De heffing prikkelt, mits goed vormgegeven, corporaties om inkomensbeleid over te laten aan de overheid en om doelmatiger te werken. Als corporaties minder huurkortingen doorvoeren, bevordert dat bovendien de doorstroming op de huurmarkt.

SPOOR

Mobiliteit is een belangrijke voorwaarde voor bedrijvigheid en een goed werkende arbeidsmarkt. Goed openbaar vervoer is daarbij essentieel. Nederland heeft het meest intensief bedreden spoor netwerk in de EU (Ramaekers *et al.*, 2009). En de NS en ProRail hebben over het algemeen goede scores op de gecontracteerde prestaties. Toch gaat er nog veel mis. Zo blijkt het spoor kwetsbaar voor grote verstoringen. Bovendien stroken de goede scores op prestatie-indicatoren niet met het maatschappelijk ongenoegen, met name bij grote verstoringen. Daarnaast is de verantwoording over de meetbare prestaties door ProRail en NS onvoldoende nauwkeurig en soms onvolledig (Tweede Kamer, 2012). Hierdoor wordt het zicht op doelmatigheid bemoeilijkt.

De infrastructuur en de exploitatie van het spoorvervoer zijn gesplitst om concurrentie mogelijk te maken. Van concurrentie om het personenvervoer over het hoofdnets is echter weinig terecht gekomen, want de NS heeft een vrij zekere

monopoliepositie en ervaart daardoor nauwelijks druk van de markt. De overheid, die op afstand via de concessie-eisen stuurt, oefent ook onvoldoende druk uit op de prestaties. Zij formuleert de prestaties die op het hoofdnet moeten worden geleverd generieker dan bij de regionale concessies, terwijl juist bij gunning zonder aanbesteding extra aandacht nodig is voor prijs-kwaliteitsafspraken en het toezicht op de naleving daarvan (NMa, 2011).

De parlementaire onderzoekscommissie van de Eerste Kamer heeft recent aanbevolen om de splitsing tussen NS en ProRail te heroverwegen (Eerste Kamer, 2012). Opnieuw samenvoegen lost de sturingsproblemen echter niet op. Samenvoeging zou na een langdurig proces een geïntegreerde monopolist opleveren. Dat kan weliswaar leiden tot een betere synergie, maar op prestaties sturen zal moeilijk blijven. Daarnaast bestaat het risico dat integratie van ProRail en NS bij de capaciteitsverdeling en verkeersleiding leidt tot discriminatie van de overige gebruikers van het spoor, zoals regionale vervoerders en goederenvervoerders. NS en ProRail dwingen om gezamenlijke afspraken over crisisbeheersing te maken en daaraan prestatie-eisen te koppelen, lijkt een effectiever recept voor betere samenwerking dan een langdurig integratieproces.

Het sturingsprobleem bij NS kan op twee manieren worden verkleind. Ten eerste door beter gebruik te maken van de concessie-eisen, het aandeelhouderschap en transparantie. De prestatie-eisen over bijvoorbeeld punctualiteit kunnen gedetailleerder en gedifferentieerder; is op tijd rijden bij half lege treinen in de daluren even belangrijk als bij volle treinen in de spits? Daarnaast helpen onafhankelijke meting en beoordeling van de doelmatigheidsprestaties, bijvoorbeeld door de NMa, om meer inzicht te creëren in de doelmatigheid. De overheid moet ook als aandeelhouder meer inzicht in doelmatigheid afdwingen, want deze informatie komt niet vanzelf naar voren bij organisaties waarvan de aandelen niet verhandeld worden.

Ten tweede kan de prestatiedruk op NS worden vergroot door een pilot-project waarin al het openbaar vervoer in één regio integraal wordt aanbesteed. Voor sommige regio's kan het logischer zijn om de lijnen die nu door NS geëxploiteerd worden samen met het overige openbaar vervoer in die regio te integreren. Dit kan zowel kwaliteit als doelmatigheid verbeteren. Indien bepaalde spoortrajecten in combinatie met busvervoer vooral gebruikt worden voor regionaal woonwerkverkeer, kan bundeling in een integrale vervoersconcessie ertoe leiden dat deze belangrijke vervoerstromen beter bediend worden. Concurrentie om de markt in de vorm van aanbesteding van concessies heeft bij busvervoer en eerder gedecentraliseerde spoorlijnen geleid tot betere prestaties zowel qua doelmatigheid als kwaliteit (Ministerie van Economische Zaken, 2008).

Ten aanzien van de infrastructuur kan de sturing worden verbeterd door het regulieringskader en het onafhankelijk toezicht te versterken. Hiervoor kan inspiratie worden opgedaan in de energiesector, waar de gebruikers van de energienetwerken – de energieleveranciers – een vergoeding betalen aan de netbeheerders. Die tarieven worden door de onafhankelijke toezichthouder gereguleerd om te voorkomen dat de monopolistische netbeheerder te hoge tarieven hanteert. Zonder deze regulering zouden consumenten en bedrijven de afgelopen tien jaar ruim zeven miljard euro méér hebben betaald voor hun energie (Berenschot, 2012).

De spoorwegkosten worden nu voor tachtig procent uit overheidssubsidie betaald en voor slechts twintig procent uit de gebruiksvergoeding die vervoerders betalen voor het spoorgebruik. Door net als in de energiesector een hogere gebruiksvergoeding in te voeren, kan de overheid de subsidies aan ProRail verlagen. Daardoor zal ProRail zijn ogen meer moeten richten op vervoerders die capaciteit vragen en daarvoor een vergoeding betalen, in plaats van op de overheid. Subsidie naar de spoorsector kan dan direct richting vervoerders verlopen in plaats van indirect via een niet-kostendekende vergoeding voor het infrastructuurgebruik.

CONCLUSIE

De economische groei staat op korte en lange termijn onder druk. Om ons groeipotentieel te versterken moeten alle zeilen worden bijgezet. Dat vereist blijvend inzetten op innovatie, productiviteit en modernisering van economische instituties. Betere prestaties in semi-publieke sectoren moeten onderdeel zijn van die moderniseringsslag. Het nieuwe kabinet heeft in het regeerakkoord terecht de ambitie geformuleerd om de bijdragen van deze sectoren aan onze welvaart en welzijn te verhogen. Vanuit hun maatschappelijke functie moeten semi-publieke organisaties hogere kwaliteit leveren, innovatiever worden, hun middelen doelmatiger besteden en hierdoor het vertrouwen van burgers herstellen. Toepassing van de vier vuistregels (kader 1) voor effectieve sturing is hierbij belangrijk. Zo werken we toe naar sterke instituties.

LITERATUUR

- Berenschot (2012) *Tariefregulering in retrospectief*. Utrecht: Berenschot Groep B.V.
- Buijink, C. (2010) Kiezen voor groei. *ESB*, 95(4576), 6–9.
- Burger, M.A. (2012) *Maatschappelijk gebonden vermogen: een onderzoek naar indicatoren die weglek van maatschappelijk gebonden vermogen bij woningcorporaties verklaren*. Amsterdam: Amsterdam School of Real Estate.
- CEC (2012) *Advies aan de informateurs*. Den Haag: Centraal Economische Commissie.
- CPB (2012) *Decemberraming 2012 – economische vooruitzichten 2013*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Conijn, J. (2011) *Vastgoedlezing gehouden aan de Amsterdam School of Real Estate*, 1 december.
- Donselaar, P. (2012) *Innovatie en productiviteit: het Solow-residu ontrafeld*. Proefschrift. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Eerste Kamer (2012) *Verbinding Verbroken*. Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten, Kamerstuk C, B.
- Ministerie van Financiën (2012) *Interdepartementaal beleidonderzoek universitair medische centra*. Den Haag: Ministerie van Financiën.
- Ministerie van Economische Zaken (2008) *Onderzoek marktwerkingsbeleid*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- NMa (2011) *Marktscan personenvervoer per spoor*. Den Haag: Nederlandse Mededingingsautoriteit.
- Ramaekers, P., T. de Wit en M. Pauwels (2009) *Hoe druk is het nu werkelijk op het Nederlandse spoor?* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCP (2011) *De Sociale Staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2010) *Overheid en Markt: het resultaat telt*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- World Economic Forum (2012) *Global Competitiveness Report 2012–2013*. Genève: World Economic Forum.
- Tweede Kamer (2012) *Parlementair onderzoek onderhoud en innovatie spoor*, 32707(9).